

**ВИСШЕ УЧИЛИЩЕ ПО СИГУРНОСТ
И ИКОНОМИКА – ПЛОВДИВ**

**ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА
ЗА СИГУРНОСТТА И ИКОНОМИКАТА
НА ДЪРЖАВИТЕ
ОТ ЧЕРНОМОРСКИЯ, КАСПИЙСКИЯ
И СРЕДИЗЕМНОМОРСКИЯ РЕГИОН**

**СБОРНИК С ДОКЛАДИ ОТ МЕЖДУНАРОДНАТА
НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ**

ТОМ II – ДОКТОРАНТИ И СТУДЕНТИ

**Пловдив
13 ноември 2020**

ВИСШЕ УЧИЛИЩЕ
ПО СИГУРНОСТ И ИКОНОМИКА

СБОРНИК С ДОКЛАДИ

**ОТ МЕЖДУНАРОДНАТА
НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ**

НА ТЕМА

**ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА
ЗА СИГУРНОСТТА И ИКОНОМИКАТА
НА ДЪРЖАВИТЕ
ОТ ЧЕРНОМОРСКИЯ, КАСПИЙСКИЯ
И СРЕДИЗЕМНОМОРСКИЯ РЕГИОН**

ДОКТОРАНТИ И СТУДЕНТИ

13 ноември 2020 г.

Пловдив, 2021

НАЦИОНАЛНАТА ИДЕНТИЧНОСТ В МАКЕДОНИЯ – ТЕОРИЯ ЗА ДИФУЗИЯ И ТЕОРИЯ ЗА РЕВЕРСИЯ

докторант Георги Станков

Лаборатория по проблемите на Черноморския и Каспийския регион

THE NATIONAL IDENTITY IN MACEDONIA – A DIFFUSION THEORY AND A REVERSION THEORY

Georgi Stankov, Doctoral student

Laboratory on the Problems of Black Sea and Caspia Region

Abstract: *The author proposes a model of the diffusion of the Macedonian national identity, which he calls a „diffusion theory“. The factors that influenced the formation and diffusion of Macedonism in different historical periods are traced. The text ends with a „reversion theory“, which discusses the potential restoration of the Bulgarian identity among the inhabitants of the Republic North Macedonia.*

Key words: *Macedonian question, Macedonian identity, Macedonian history, Bulgarian history, nation-building, Macedonian–Bulgarian history dispute, Macedonism*

Въведение

Темата за идентичността на населението на Република Северна Македония и въобще на славяноезичното население в по-голямата географската област Македония стана особено актуална покрай работата на съвместната българо-македонска комисия по историческите и образователните въпроси, създадена съгласно Договора за приятелство и добросъседство между Република България и Република Македония. Достигането до съгласие за исторически обективен прочит на историята на днешните македонци и българи остава непостижима цел в продължение на десетилетия, тъй като Република България и Република Северна Македония развиват коренно противоположни и конфликтующи национални разкази. През септември 2020 г. българската страна представи своята позиция за миналото на Македония пред останалите държави – членки на Европейския съюз, чрез *Разяснителен меморандум относно отношенията на Република България с Република Северна Македония в контекста на разширяването на ЕС и на процеса на асоцииране и стабилизиране* [БГНЕС 2020]. Впоследствие българското правителство предупреди европейските си партньори, че няма готовност да подкрепи процедурата за започване на преговори за членство на Република Северна Македония в ЕС.

Като имам предвид важността на темата, ще представя процеса на разпространение на македонската национална идентичност чрез модел, който наричам „теория за дифузия“.

Хипотези за развитието на македонската национална идентичност

Националният разказ на Република Северна Македония търси корените на македонската национална идентичност в края на XVIII в. В духа на северномакедонската историография Фридман представя развитието на съвременната македонска национална идентичност и на македонския език в четири стапа:

1. От 1794 г. до средата на 40-те години на XIX в. Периодът се характеризира с пробуждане на славянското съзнание и с появата на първите писмени текстове на македонски диалекти. Ако преди опозицията в самовъзприемането и идентичността е християнин – мюсюлманин, сега тя се преориентира към славянин – грък. Ключовите личности на този период са Даниил Москополец, Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович.

2. От 40-те години на XIX в. до 1870 г. Доминиращата тенденция е борбата за църковна независимост. Много македонски интелектуалци се обявяват за създаването на общ македонско-български език. Ключовите личности на този период са братя Миладинови, Йордан Хаджиконстантинов – Джинот и Кузман Шапкарев.

3. От 1870 г. до 1913 г. Това е периодът на първите граматички и националистически текстове. Основните събития през този период са учредяването на Българската екзархия, Илинденското въстание, разделянето на Македония през балканските войни и противопоставянето на македонската национална идентичност на българските, сръбските и други интереси. Ключовите личности през този период са Георги Пулевски, Димитър Чуповски, Кръстьо Мисирков, Петър Попарсов и други фигури от ВМОР¹.

4. От 1913 г. до 1944 г. Периодът се отличава с развитието на македонска литература в Югославия и България, което води до изкрystalизирането и окончателното установяване на македонски литературен език [Friedman 1986; 2000].

Предложената от Фридман концепция съдържа редица грешни допускания и заключения: *първо*, не е вярно, че развитието на македонската национална идентичност продължава век и половина – то продължава поне два пъти по-кратко време; *второ*, заключението на четвъртия период е неточно – самият Фридман признава, че създаденият набързо „стандартен македонски език не беше свободен да се развива в съответствие с нормалното езиково планиране“ [Friedman 2000: 194], а целенасочено е наситен със сърбизми [Barker 1950; Маринов 2013] и отначало е неразбираем за македонците [CIA 1950]; *трето*, личностите и процесите от първите два периода категорично нямат нищо общо с някаква македонска национална идентичност и отделен език – те се идентифицират като българи и наричат езика си български;² *четвърто*, през третия период не може да се говори за македонско национално съзнание, а само за изявена регионална политическа идентичност – нещо, което признава и изтъкнат македонист като Ангел Динев³; *пето*, повечето „главни“ фигури, посочени в третия етап, са ранни македонисти с нулево влияние върху развитието на македонското общество в своето време; истинските авторитети са българи, като Гоце Делчев, Даме Груев, Христо Татарчев, Христо Матов и др.; *шесто*, моделът на Фридман предлага универсален времеви континуум, сякаш славянското население на Македония целокупно преминава през отделните етапи, без да отчита динамичните фактори на процеса на формиране и разпространение на македонската национална идентичност сред популацията.

Националният разказ на Република България също датира началото на националното изграждане към втората половина на XVIII в., като условното начало е написването на „История славяноболгарская“ от отец Паисий Хилендарски през 1762 г. Според българския разказ жителите на Македония участват активно в изграждането на българската нация, част са от общобългарските възрожденски процеси и имат българска идентичност до социалното инженерство на Коминтерна през 1944 г. Разяснителният меморандум на българското правителство се опира на редица исторически факти, но смятам, че българската страна съдържа две неточности. Първата е в допускането, че македонската национална идентичност е формирана през 1944 г. В действителност има прояви на македонски национален сепаратизъм и по-рано. Те трябва да се отчитат и изследват. Втората е в приеждането, че общата история на българите и македонците

¹ През този период организацията се нарича ВМОРО, по-рано е БМОРК и ТМОРО. Тя се нарича ВМОРО едва след Първата световна война.

² Например Димитър Миладинов не само че се определя като българин, но и отхвърля навлизания по това време хороним (т.е. название на област) „Македония“ и изрично пише, че тази област трябва да се нарича Западна България. С други думи той не се чувства „македонец“ дори в регионален смисъл. Същото се отнася и за Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович, които определят езика си като „обикновен български“ и никога не употребяват нито в национален, нито в регионален смисъл термина „Македония.“ Вместо това те използват хоронима „Долна Мизия“, който вероятно идва от средните векове, т.е. и те не се самоопределят като „македонци“ дори в регионалния смисъл на думата.

³ „Македонските революционери с цената на саможертвата пробудиха политическото съзнание на народа. Но те не му дадоха най-важното – оръжие. Не му дадоха етническо съзнание“ [Динев 1944: 12].

продължава само до 1944 г. След тази година в Македония продължава да има хора с българско самосъзнание, следователно с част от населението на Северна Македония все още имаме обща история като един народ дори в този момент.

С надеждата да обогатя изследователския инструментариум и тълкуването на обсъжданите процеси предлагам нов модел на изследване на македонската национална идентичност, основан на модела на Бийл и Болън за приемане на нови идеи [Beal and Bohlen 1956]. Според мен формирането и налагането на македонската идентичност протича с различни темпове за различни групи от населението, а различни външни и вътрешни фактори влияят на този процес.

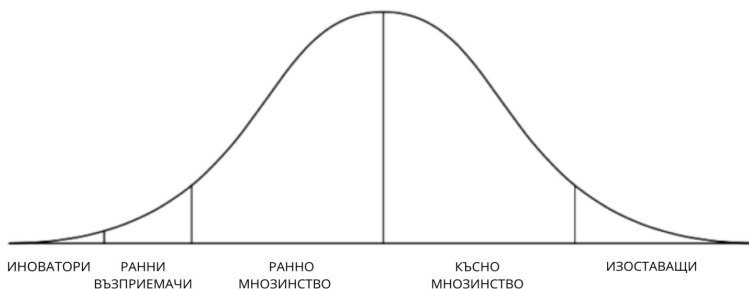
Откривам два важни приноса в работата на Бийл и Болън. Първият е идентифицирането на пет стадия, през които преминава процесът на приемане на нова идея на индивидуално ниво:

- *Осведоменост*. Иновативната идея достига до човека, той научава, че тя съществува, но не знае подробности.
- *Интерес*. Идеята привлича вниманието на човека и той започва да търси още информация за нейното съдържание и потенциал – какво, защо, как.
- *Оценяване*. Човек претегля и оценява получената информация, опитвайки се да прецени дали идеята е приложима към собствената му житейска ситуация.
- *Пробване*. Ако на предходния етап човек реши, че иновативната идея има потенциал и би работила за него, той я тества чрез прилагане в по-малък мащаб.
- *Възприемане*. Ако пробата е успешна, човек напълно приема иновацията и започва да я прилага, при което изпитва удовлетворение.

Вторият принос на Бийл и Болън е, че използват т.нар. „камбанна крива“⁴, за да категоризират населението в пет кохорти според възприемчивостта им към нови идеи:

- *Иноватори* – самоуверени и склонни към риск, финансово осигурени и не се страхуват от загуба.
- *Ранни възприемачи* – с лидерско поведение, обикновено са по-млади от следващите категории, социално по-напредничави и по-склонни да експериментират.
- *Ранно мнозинство* – със социален статус над средния, но без стремеж да лидират в обществото и да изразяват позиции; могат обаче да бъдат неформални лидери.
- *Късно мнозинство* – поначало са по-скептични към приемането на идеята, социалният им статус е под средния и не са изявени лидери.
- *Изоставащи* – без лидерска позиция, следват традициите, имат сравнително нисък социален статус и не са социално популярни.

Фигура 1. Камбанната крива и цикълът на възприемане на иновации (адаптирана по Beal & Bohlen: 1956).

⁴ Камбанната крива (bell curve) визуализира дистрибуцията на популацията в различни величини. Например Ричард Хернщайн и Чарлз Мъри я използват при изследването на връзката между класовата структура и разпределението на интелигентността в американското общество [Herrnstein and Murray 1994].

Теорията за дифузията обяснява не само приеждането на нови идеи, а и на нови технологии – пионер в това направление е Rogers [1962; 2003]. Според него разпространението на всяка иновация зависи от четири елемента:

○ *самата иновация*, която се популяризира, била тя идея, практика, услуга или продукт;

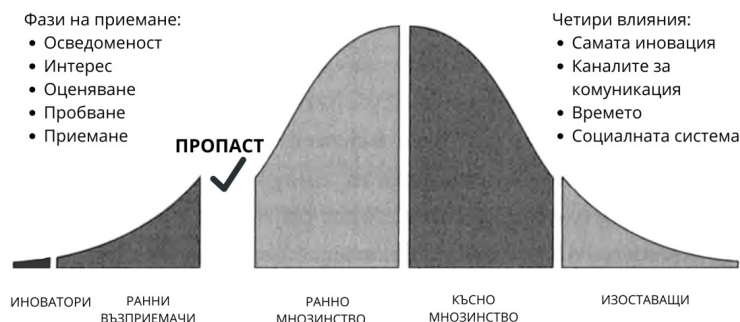
○ *каналите за комуникация*, през които се споделя информация за иновацията от нейните създатели към различните групи в обществото, между отделните групи и вътре в групите;

○ *времето*, необходимо за възприемане на иновацията от отделни групи и от обществото;

○ *социалната система*, която съчетава различни фактори на въздействие: външни (като медиите, организациите и държавните институции) и вътрешни (като силата на социалните връзки и влиянието на лидерите на мнение).

По-късно Мооре [1991; 2014] предлага вариация на оригиналния жизнен цикъл. Той предполага, че има „пропаст“ (*chasm*) след първите две групи (иноватори и ранни възприемачи) и че е необходимо да се случи събитие – тласък, който да предизвика преминаването на иновацията в мейнстрийма (ранното мнозинство). Това той нарича „преминаване на пропастта“.

Фигура 2. Цялостен модел на възприемане на иновации (адаптирана по Beal and Bohlem: 1956, Rogers: 2003 и Moore: 2014).

Теория за дифузия на македонската национална идентичност

Иноватори

Терминът „македонци“ като название на македонските българи навлиза в употреба през втората половина на XIX в. Кузман Шапкарев изрично отбелязва, че за времето си това е ново име, внедрено отвън сред българите в Македония [Динеков 1934]. Най-напред новото регионално название е „въведено“ от гърците сред местните гъркомани. Антична Македония е свързвана с гръцката култура и история, а гръцката пропаганда сред славяноезичните жители на Македония се стреми да ги убеди, че те са потомци на древните македонци [Drezov 1999].^{5 6}

Сръбската пропаганда заема от гръцката названието „македонци“, но има друга траектория, очертана от сръбския политически стратег Стоян Новакович: „македонизмът“ като инструмент срещу българското самосъзнание на населението и преход към

⁵ В своя дневник Васил Чекаларов описва как при посещението си в с. Лобаница се среща с гъркомански свещеник, който настоява, че местните българи са гърци или македонци [Бурилкова, Билярски 2001].

⁶ Македонистът от по-късно поколение Васил Ивановски в „Защо ние, македонците, сме отделна нация?“ също твърди, че през XIX – XX в. гърците сочат връзката между древните елини и македонци като аргумент за гръцката народност на населението.

неговото сърбизиране [Христов 1979]. Съвременната македонска национална идентичност се корени в тази концепция. Нейните най-известни ранни радатели са Георги Пулевски, Кръстьо Мисирков, Димитър Чуповски, Наум Евров и Коста Групчев. Тяхната дейност има две характеристики:

1. Сръбска връзка. Иноваторите на македонизма с поведението си обслужват целите, поставени от Новакович. Пулевски издава книгите си по време на престоя си в Сърбия, Мисирков получава образованието си като стипендиант на сръбската държава, Евров и Групчев създават Дружество на сърбомакедонците в Цариград и издават в. „Македонски лист“, когато Новакович е сръбски посланик в османската столица, а Чуповски става особено активен също когато в Санкт Петербург посланик е Новакович. Същевременно някои имат двойствена идентичност: например Пулевски и Мисирков в различни случаи се представят ту като българи, ту като македонци.

2. Маргиналност. Теорията на ранните македонисти остава бутикова и без влияние сред българското население в Македония [Маринов 2013]. Двата опита на Чуповски да сформира мрежа в самата Македония се провалят. Културните и политическите водачи на македонските славяни в края на XIX и началото на XX в. имат българска национална идентичност, а самото население ясно се самоопределя чрез избора си да бъде част от Българската екзархия, въпреки че тя е в схизма и етнофилетизмът е обявен за ерес през 1872 г.

През периода на иноваторите, продължил от 60-те и 70-те години на XIX в. до края на 20-те години на XX в., понятието „македонец“ масово означава единствено регионална принадлежност.⁷ Борбата на ТМОРО и ВМОРО за автономия на Македония и Одринско допринася за формирането и укрепването на регионалната и политическата идентичност „македонец“ [Banac 1984]. Тя изкрystalизира след Първата световна война, когато в променените реалности на Балканите водачите на ВМОРО Тодор Александров и Иван Михайлов се обявяват за независима държава Македония с равни права за всички нейни народности. Самите те се идентифицират като българи и настояват, че българите са най-многобройни измежду народите в Македония.

Ранни възприемачи

Психографският профил на ранните възприемачи ги представя като социално активни визионери с амбиция да влияят на общественото развитие, които компенсират сравнително малкия си брой с висока степен на организираност и групово кохезия. Те идват главно от средите на комунистическите партии на Югославия и България през 30-те години на XX в. (като например народният представител от БКП Христо Трайков). Ако иноваторите са отделни единици, тук вече зад иновацията има структура и идеология. Банац смята, че единствено комунизмът „би могъл да осигури теоретичната основа на македонската националност“ [Banac 1984: 328]. Силна подкрепа на идеята за македонска национална идентичност дава известната Резолюция по македонския въпрос и ВМОРО (обединена), приета от Комунистическия интернационал през 1934 г.⁸

⁷ При това регионализмът „македонец“ се отнася не само за българите, а и за власите и за турците, които също се наричат „македонци“ и нещо повече – наричани са „македонци“ от другите, когато мигрират в други държави. Така например в Бесарабия по време на Първата световна война „под „македонци“ тогавашните съвременници разбират на първо място македонските власи и по-рядко македонските българи“, мигрирали в областта [Симов 2012: 63 – 64].

⁸ Важно е да се отбележи контекстът на създаване на резолюцията. Първо, тя идва в момент, когато международното комунистическо движение отново се ориентира към идеята на Ленин за правото на самоопределение на народите. Второ, тя представя идеята за македонска нация като борба срещу империализма на съседните държави Гърция, Сърбия и България. Резолюцията е предшествана от програмната статия „За националния въпрос“ във вестника на БКП, с която се отрича българският характер на македонци, тракийци и добруджанци [Работническо дело: 1933]. Трето, тя затвърждава сътрудничеството между Коминтерна, от една страна, и ВМОРО (обединена), създадена от ренегати от ВМОРО начело с Димитър Влахов, които стават комунисти, от друга. За Коминтерна това е начин да придаде комунистически характер на македонското революционно движение и да оказва влияние в Македония, където компартията е слаба. За ВМОРО (об.) резолюцията е подкрепа в съerveнованието с ВМОРО, ръководена от Иван Михайлов, която много по-рано се обявява за независима Македония.

Знаков документ от този период е брошурата „Защо ние, македонците, сме отделна нация?“ на Васил Ивановски, който минава школовка в СССР и там се оформя като завършен македонист. Резолюцията не преобръща изведнъж идентичността дори сред комунистите с потекло от Македония. В съдебния процес срещу прокомунистическата ВМРО (обединена) през 1936 г. няколко от подсъдимите се декларират като българи и няколко – като македонци. Следователно към средата на 30-те години на XX век дори комунистите с произход от Македония все още не приемат единодушно иновативната национална идентичност. Водачът на комунистическото движение в югославска Македония Методи Шаторов се идентифицира като българин и след 1941 г. отказва да си сътрудничи с Югославската компартия.

Идеята за самостоятелно македонско развитие, макар и неоформена като цялостна национална доктрина, зрее и сред някои некомунистически македонски дейци в окупирания от Кралство Югославия Вардарска Македония. Най-известен сред тях е Методий Андонов – Ченто от гр. Прилеп. Тези изразители на македонската идентичност в условията на окупация се обявяват срещу сръбската колонизация и сърбизацията, застъпват се за употребата на местния диалект, за почитането на Илинденското въстание и за териториална обособеност. Смятат, че след като Македония има отделно развитие през изминалите десетилетия, тя трябва да има и отделно бъдеще, затова са скептични към идеята за обединение с България. При тях политическото македонско настояще става все по-важно от етническото българско минало, но независимо от това те признават българската идентичност на дейците на някогашната революционна организация и не враждуват със съгражданите си с изявена българска идентичност.

Ценно свидетелство за ранните възприемачи комунисти дава публицистът и деец на ВМОРО Тома Карайовов в своя дневник от 12 юни 1939 г.:

„На 18 май – Спасовден – на два пъти говорих с двамата студенти в Белград – синове на Пане Чакъров от Скопие. И двамата упорито се придържат в новата национална идеология, вмъкната от комунисти, за нова македонска народност.

Аз исках да ги убедя:

1. Че няма македонска народност, защото няма македонска култура, македонски литературен език и македонска история.

2. Че същественото в живота на македонското население в течение на вековете е българско, или – доколкото не е такъв – то е борба на гърци, сърби и турци да изместят българите.

3. От това следва, че студентите и техните другари по идеология, смятайки себе си не за българи, а за македонци, отказват се от най-славните традиции на своите деди: Св. Кирила и Методия и техните ученици, Самуила и от 1903 г.

...Комунистическата агитация и липсата на литература по нашата теза са направили големи опустошения в душата им. Те признаха, никога и никъде не са могли да чуят и четат това, което аз им говорих“ [Тома Карайовов, ЦДА].

Само няколко години по-късно югославските комунисти опровергават аргументите на Карайовов по възможно най-безочливия начин – фалшифицирайки българската история и култура в Македония, за да ги припишат на новоизпечената нация.

През 1941 г. Югославия в тогавашния ѝ вид е унищожена от германските войски. По-голямата част от Вардарска Македония е предадена за администриране на Царство България. За първи път от повече от 20 години местните македонски говори могат да се говорят свободно, използва се името Македония и се честват публично знаменателни събития от историята на македонските българи, като Илинденското въстание, битката на Ножот и др. Учредяват се дружества на Илинденската организация и заслужилите поборници за свободата на Македония получават пенсии от българската държава. Въпреки че историята не борави с условности, може да се предположи, че ако в една алтернативна история СССР и Югославската комунистическа партия не са победили във Втората световна война, ранните възприемачи ще се свият до нивото на иноваторите няколко десетилетия по-рано и може би дори ще изчезнат, а българската идентич-

ност ще укрепне още повече. Малкият брой на комунистите и местните партизани дава основание да се счита, че това би било възможно. Показателно е, че през 1943 г. ЮКП в Македония има само около 800 членове, но през 1944 г. те вече са 1450 [Benson 2001]. Историческите събития обясняват този скок: преломът във Втората световна война през 1943 г. е повратната точка, благодарение на която иновацията „македонска нация“ започва да преодолява „пропастта“ на дифузията и открива пътя към превръщането си в мейнстрийм сред масите. Нарезждането на ЮКП сред победителите във войната ѝ позволява да го прави от позиция на силата.

Ранно мнозинство

Групата започва да се развива през пролетта на 1943 г., след германския разгром при Сталинград, когато нараства общото усещане, че Германия ще загуби войната. Става ясно, че с нея и България губи. Предусещайки, че българската политика фалира, разбираемо в този момент много хора се замислят за мястото и сигурността си в един следващ исторически момент. Вземането на властта в Македония от ЮКП през 1944 г. осигурява стремителния растеж на тази група. Към нея спадат няколко категории хора:

- Сърбоманите, работили за сръбската власт, и техните потомци, които бързо се ориентират коя е новата политически коректна идентичност в Македония. Случайно или не (по-скоро второто), значимият македонски филолог Блаже Конески е племенник на националния предател и сърбоман Глигор Соколов.

- Новите комунисти – бързорастяща група от опортюнисти, които откриват в демонстрирането на македонска идентичност начин за лична реализация, кариера и власт в новите обществено-политически условия в Югославия.

- Местни патриоти, които подобно на Ченто независимо от комунистите трансформират своя регионален патриотизъм в желание за самоуправление и политическа идентичност като македонци. През сръбския режим те са правозащитници и отстояват изразяването на местната култура и диалекти. Тяхната идентичност има корени в стария регионален патриотизъм, основан на борческото им минало, и в гордостта им, че въпреки страданията не са се посърбили [Михайловъ 1973].⁹ Те не желаят Македония да бъде бойно поле на съседните държави и държат на нейното независимо развитие без външна намеса. Тъй като са против сърбизацията на новия македонския език и намесата на сръбските комунисти в ръководството на републиката, те скоро са изолирани от управляващите. Смятам, че ако е имало група, от която без политически натиск и по естествен път би могла да се развие автентична македонска национална идентичност, това е била тази група.

- Някои редови и неангажирани с обществена дейност граждани, за които да бъдат „просто“ македонци се оказва подходящо решение за идентификация. Два фактора помагат за привличането на такива хора към тази група:

- 1) Македонизмът на югославските комунисти не им натрапва изцяло нова идентичност. Македонизмът вместо това трансформира тяхната регионална идентичност в етническа. Местното население може свободно да говори на местните диалекти и на тяхната основа се формира стандартна книжовна норма (наистина тя е силно повлияна от сръбския език и сръбската азбука, но след като няколко поколения са учили в сръбски училища, новата „асномска“ норма е приемлива и по-лесна за усвояване от стандартния сръбски, и дори от стандартния български език). Новата власт по този начин предлага възможност на македонците след около двадесет и три години сръбска власт и три години българска власт сега да се самоуправляват – вярно, под цялостното ръководство на Югославия, но все пак със собствени държавни структури, култура и

⁹ През 1934 г. френският журналист Анри Пози описва репресиите, на които сръбските окупатори подлагат македонските българи, и в този смисъл оцеляването под управлението на яростно антибългарски режим действително е героизъм и повод за гордост. Пози използва като равнозначни двете форми – „българи“ и „македонци“ (Пози 1992).

език. Идентификацията като „само“ македонци е възможност да се реализира идеалът „Македония на македонците“, нищо, че десетилетия по-рано за илинденското поколение този девиз има много по-различно съдържание.

2) Комунистите не представят новата македонска националност като ново явление, каквото е то действително, а като пряко продължение на идентичността на предходните поколения и епохи. На населението в Македония не се предлага да избира между старата българска идентичност на възрожденците и илинденските революционери и новата идентичност – вместо това българската идентичност на миналите поколения е подменена с нова. Всички бележити исторически личности от средновековната българска история в Македония и всички изявени български възрожденци и революционери от Македония са представени като етнически „македонци“ и са включени в новия македонски национален канон. Подменят се факти, фалсифицират се исторически източници и делата на редица изявени македонски българи се интерпретират в духа на новата национална доктрина, така че да се запълни липсата на македонска история и култура, която посочва Карайовов в разговора си с двамата млади комунисти – студенти в Белград. Днес България с основание нарича този процес на ретроактивно приписване на идентичност „кражба на история.“

Късно мнозинство

Двата фактора, посочени по-горе, спомагат за приемането на новата идентичност и от късното мнозинство. В неговия случай влияе още един фактор: то става свидетел на политическо насилие и терор от страна на властта, насочени към „насилствено и кърваво потискане“ на всичко българско [Drezov 1999: 51]. Изпратеният от Тито комунистически деятел Светозар Вукманович – Темпо издава указания всички пробългарски прояви да бъдат потушени [CIA 1948]. Физическото унищожение и репресиите на изведените български национални дейци създават атмосфера на заплаха сред всички, които в други условия биха изразили своята българска идентичност или симпатия към България. Голям брой български патриоти са избити без съд непосредствено след вземането на властта от Титовите партизани, а други са екзекутирани или осъдени на затвор след множество съдебни процеси. В комунистическа Македония за известно време действа дори специализиран съд за „престъпленията против македонската национална чест“, създаден, за „да се даде някаква законна форма на жестокото гонение на българщината“ [Църнушанов 1992: 249]. Въобще с идването на комунистите на власт изразяването на българска идентичност в Македония е не само непрестижно – то става опасно.¹⁰ Сред по-известните жертви на комунистическата власт са Георги Карев – по-малък брат на Никола Карев, братята Димитър и Йордан Чкатрови, Димитър Гюзелов, кметът на Скопие по време на българското управление Спиро Китинчев, старият кумановски войвода Кръстьо Лазаров и др. Естественият инстинкт за самосъхранение при опасност стимулира представителите на тази група да приемат македонската национална идентичност. Трябва да се подчертае, че процесът е успешен в огромна степен и защото България не защитава българите в югославска Македония. През този период, следвайки указанията на Коминтерна, БКП сътрудничи на ЮКП за разпространението

¹⁰ Това, че хората се разграничават от дискредитирана или непрестижна националност, идеология или политика, не е само македонски феномен. Например австрийците развиват своето самостоятелно национално съзнание след германския крах във Втората световна война. Според редица източници мнозинството австрийци посрещат Аншлуса с радост и участват във Вермахта, но няколко години по-късно следвоенното ръководство на Австрия развива тезата, че страната е „първата жертва на Хитлер“ [Art 2006: 104]. Парадоксът е, че самият Хитлер е австриец. Разпространяването на информация за престъпленията на нацистите и негативните изказвания за германския национализъм (най-често приравняван с нацизма) водят до отлив от германското национално чувство сред австрийците и стимулират изграждането на ново национално съзнание [Ritter 1992]. За разлика от Вардарска Македония процесът протича без политическо насилие. Дори днес има относително малък процент австрийци, които се чувстват германци в културен и национален смисъл и изразяват това чувство, но германската идентичност обикновено не се посреща с одобрение в политическия мейнстрийм на страната. Можем да си представим колко по-голямо е неодобрението на българската идентичност в Македония след репресиите и десетилетната антибългарска пропаганда.

на македонската национална идентичност, като избива и репресира най-изявените представители на македонските българи в България и провежда насилствена македонизация на Пиринска Македония.

За представителите на късното мнозинство превръщането им в „македонци“ е форма на защита и спасение от репресии и заклеймяване от носителите на новата, антибългарска национална идеология.

Изоставащи

В тази малка група са хората, които въпреки изтърпените репресии и заплахата от бъдещи неприятности не се отказват от българската си идентичност и се конфронтират с доминиращата политическа линия на властта в югославска Македония. Те понасят тежки лични и обществени щети заради своите убеждения. Например Асен Татарчев – племенник на основателя и първи председател на ВМРО д-р Христо Татарчев, е осъден на затвор за българската си обществена дейност, а след това е изселван в различни градове на Македония. Изявените български патриоти от периода на сръбската окупация Васил Хаджикимов, д-р Константин Робев и д-р Борис Светиев също прекарват години в югославските затвори. Младежите от „Струмишката петорка“ създават нелегална организация и са екзекутирани заради опита да избягат от комунистическа Македония през 1951 г. На затвор е осъден Панде Ефтимов от Битоля, благодарение на когото България и светът научават за откриването на Битолския надпис на цар Иван Владислав. Тодор Манасиев от Щип и дъщеря му Плиска също са осъдени на затвор.

Постепенно представителите на тази група се превръщат в социални аутсайдери – хора под наблюдение, с досиета в УДБА, с доносници около себе си. След Втората световна война и официалното налагане на идеологията на македонизма като държавнотворна политика на Югославската комунистическа партия хората с българска идентичност са маргинализирани и клеймосани за цял живот с пейоративни термини, като „бугар“, „бугараш“ или „предавник“. Така българската национална идентичност в Македония се превръща в социална девиация, а нейното изразяване изправя отделната личност пред сериозна екзистенциална дилема. Това води до появата на особена група „криптобългари“ – хора, които пазят като „скелет в гардероба“ информация за идентичността на предците си, но се самоцензурират и не я заявяват.

Анализ на процеса и неговите последствия

Хронологично можем да датираме ранните възприемачи към периода 1930 – 1943 г. Двете мейнстрийм групи – ранно мнозинство и късно мнозинство, са във времето от 1943 до 1953 г. Тробст описва процеса по следния начин: „В съответствие с инструкциите от Белград, комунистите в партизанското движение на Вардарска област в Македония се върнаха към осъдната македонска идеология от предишните десетилетия и целенасочено и успешно започнаха да разпространяват нова етнорегионална идентичност: македонската нация“ [Troebst 1999: 66].

Без да се спира в подробности на причините за промяната на идентичността, през 1950 г. Баркър отчита, че 80 години по-рано мнозинството от славяните в Македония са считали себе си за българи и „чувството да си македонец и нищо друго освен македонец, изглежда е нагласа от сравнително скорошно развитие и дори днес не е много дълбоко вкоренено“ [Barker 1950: 10].

През 1969 г. Bernath твърди, че македонската националност е почти напълно развита и ако през следващите две поколения няма териториални промени между Югославия и България, тя ще бъде завършен факт [Troebst 1999]. Малко повече от две поколения по-късно ние сме във фазата, която Тробст нарича „точка, от която няма връщане“.

В този процес решаващо въздействие имат образователната система, медиите и културните продукти. Възходът на македонизма съвпада с безпрецедентното развитие на технологиите и средствата за масова информация, чрез които централно направлява-

ната македонска националистическа пропаганда създава огромно количество произведения, утвърждаващи новата национална идеология и формирации антибългарски нагласи. Филми, като „Македонски дел од пеколот“, телевизионни и радиопредавания, книги и очерци, в които без изключение българите са представени в неблагоприятна светлина, спомагат за интернализацията на новия исторически наратив на македонците като героични жертви и българите като агресори и врагове. Разбира се, липсват подобни творби за сръбската окупация на Македония от 1913 до 1941 г.¹¹

Науката и образованието стават поле на изключителни по своя мащаб манипулации: „Миналото бива систематично фалшифицирано, за да прикрие факта, че много от значимите „македонци“ са се представяли за българи, и поколения ученици са обучавани на „псевдоистория“ на „македонската нация“ [Benson 2003: 89].

Национално мотивираното насилие спрямо българите в Македония и индоктринирането на няколко генерации с фалшификации и лъжи опровергават тезата, че македонската национална идентичност е резултат от обичайното социално конструиране на идентичността. Изграждането на нация включва създаването и разпространението на общ исторически наратив, неговото официализиране и институционализиране, както и ритуалите на неговото преразказване и предаване през поколенията, но в случая с Македония това се прави от тоталитарна власт, която провежда етноцид и умишлено заличава и подменя българското минало на страната.

На социалнопсихологическо ниво редица фактори оказват влияние върху процеса на дифузия на македонската национална идентичност. На първо място, териториалната обособеност и общата историческа съдба на македонските българи след 1878 г. спомагат за оформянето им като психологическа група, разбираана като „мнозинство от хора, споделящи обща идентичност, взаимнозависими при задоволяване на нуждите си, споени от взаимно привличане и организирани в определена социална структура по отношение на власт, статус и общуване“ [Търнър 1990: 66]. В края на XIX и началото на XX в. те се идентифицират като „българи“ в етнически смисъл и „македонци“ в регионален. Съотношението в тежестта на „българското“ и „македонското“ е променливо, в зависимост от фактори, като войните за национално обединение, ефекта на чуждестранната окупация, наличието или липсата на българска образователна и църковна организация, насилствената асимилация и др., но десетилетия наред те се допълват, докато комунистическа Югославия преформулира понятието „македонци“ като напълно отделно, и дори противостоящо на понятието „българи.“ На второ място, за формирането на идентичността значителна роля играе социалната категоризация – „система за ориентация, която създава и определя собственото място на индивида в обществото“ [Tajfel 1974: 69]. При категоризирането на идентичностите в югославска Македония македонската идентичност е фаворизирана и представяна в положителна светлина, докато българската идентичност е подложена на очерняне и води до дискриминация, отхвърляне и нисък социален статус. Социалното сравнение засилва дифузията, тъй като „принадлежността към дадена група спомага за сформирание на положителна социална идентичност само ако характеристиките, с които групата се сравнява, са по-изгодни, отколкото тези на други групи“ [Дешамп 1990: 94]. С времето става по-изгодно човек да бъде македонец, а не българин, тъй като второто е свързано с висока психологическа и социална цена. На трето място, проявяват се важни индивидуални и групови механизми, които осигуряват съгласието на населението: *подчинение на властта*, проявяващо се като „психологически механизъм, който свързва индивидуалните действия с политическа цел“ [Milgram 1974: 1]; *конформизъм*, който представлява „промяна в поведението или мнението на личността в резултат на действителен или

¹¹ Спестяването на истината за сръбската окупация на Македония е гарантирано от нарочен закон, който санкционира всяко поведение, което би могло да се тълкува като опит „да предизвика или разпалва национална или расова омраза или раздор“ между народите в Югославия [Църнушанов 1992: 250]. Така е предотвратено разкриването на данни за Охридско-Дебърското и Тиквешкото въстание от 1913 г. или за насилствената сърбизация между двете световни войни.

въображаем натиск от страна на друга личност или група“ [Арънсън 2009: 42]; *социално доказателство*, изразяващо се в следване на примера на другите в споделяната социална среда и формиране на представата какво е „правилно“ според тяхното поведение [Cialdini 1984]; *рационализация* на собствените действия и избори, за да се избегнат емоционалните конфликти [Knoll et al. 2020]; и *самооправдаване*, за да се преодолее когнитивният дисонанс, породен от това, че „индивидът притежава едновременно две познания (идеи, нагласи, вярвания, мнения), които са психологически несъвместими“ [Aronson 2011: 180].

На политическо ниво стремежът на ЮКП и Македонската комунистическа партия да унищожат всички белези на българската идентичност на Македония векове назад залага дългосрочния проблем, с който се занимаваме днес. Изборът на български вариант за решение трябва да се съобразява с очертанията на този проблем.

Rusinow [1968] пише за нуждите на ЦРУ доклада „The „Macedonian Question“ Never Dies“¹². Той признава, че България има историческо право в спора с Югославия/Македония, но смята, че Македония има политическо право. С други думи в миналото населението на Македония е било българско, но днес съществува македонска нация. Авторът обаче сочи сериозно разминаване в поведението на двете страни. Докато голяма част от българските учени признават наличието на отделна нация в Македония, македонските учени продължават да не изнасят различията между историческото минало и политическото настояще на македонците и проектират миналото на своята нова идентичност назад към Възраждането, и дори към Средновековието. Това е дипломатичният израз на автора за фалшификациите на историята. Наред с това Русинов констатира, че българската позиция спрямо Македония е непостоянна заради промените в отношенията между СССР и СФРЮ. България няма собствена позиция, която да поддържа постоянно и да е съобразена с нейния национален интерес, а променя поведението си пет пъти за по-малко от 20 години според степента на близост между Съветския съюз и Югославия. Заклучителната част на доклада разглежда идентичността на македонците към 1968 г. Според автора повечето граждани край Вардар вече действително се чувстват македонци и споделя случай с брат и сестра, живеещи в България и Македония – братът е българин, а сестрата – македонка, което му изглежда приемливо. Твърди още, че сложна комбинация на емоционални, исторически, социални и политически фактори, допълнена с личните амбиции на определени фигури и силата на бюрократията и властта в Македония, прави така, че македонската нация вече е налице.

Теория за реверсия

В контекста на актуалните отношения между Република България и Република Северна Македония (по-долу РСМ) и събитията през XX век, довели до разпространението на нова национална идентичност сред потомците на македонските българи, предлагам следната перспектива:

- Голямата грешка на представителите на новия македонски комунистически елит, довела до днешния българо-македонски спор, е, че след Втората световна война те не започват македонското национално изграждане начисто, както австрийците. Но това също така е признак за тяхното чувство за политическо и идеологическо превъзходство в онзи исторически момент, което им дава усещането, че могат да се разпореждат не само с настоящето, но и с миналото.

- Търсейки историческа дълбочина и приемственост в идентичността на новата нация, македонският комунистически елит ограбва българското историческо наследство, поради което новата националност и нейният национален мит изначално влизат в конфликт с българската история и национална идентичност.

¹² Докладът е декласифициран през 2012 г.

- Ето защо и македонската национална идентичност в този си вид по подразбиране е и ще бъде агресивна спрямо България и българската история.

- Необходимо е пълно деконструиране на господстващия исторически разказ на македонската нация. Докато македонската историография не изчисти фалшификациите за миналото и не конструира нов разказ, включващ общата (българска по характер) история на двете страни, между нашите държави ще има противоречия.

- В РСМ историята не е само наука, а е политика и идеология. Политиците я използват за пропаганда и дори учените да разбират, че е деформирана, заради обществените настроения не я редактират.

- Политическата класа и историческата наука в РСМ нямат интерес да признаят честно историческите факти, а опитват да ги релативизират, за да печелят време до влизането на страната в ЕС.¹³

- Ако проблемът не бъде решен по необратим начин сега и историческата истина за идентичността на миналите поколения македонци не стане достояние на македонското общество преди приемането на страната в ЕС, след това македонските политици и историци с лекота ще се върнат към актуалната държавна македонистка идеология и България повече няма да има механизми да ѝ противодейства.¹⁴

- Нерешаването на проблема значи днешното поколение да завещае изключително сложен политически проблем на следващите поколения.

- Българската политическа цел трябва да бъде „реверсия“ на българската национална идентичност на историята на съвременна Македония.

Българският политически отговор на ситуацията може да се обобщи в две точки, изразени чрез стиховете на Яворов: „Съ врагъ врагувамъ – мѣра споредъ мѣра, съ благъ благоувамъ – вѣра зарадъ вѣра“ [1904: 23].

На първо място, според принципа „мѣра споредъ мѣра“ България трябва да приложи дипломатическите форми на т.нар. „твърда сила“. Това значи да не се правят компромиси с македонистката идеология и да не се вярва на обещания, неподкрепени от действия, особено като се има предвид несигурната и променлива обстановка на върховете в РСМ. Докладът на ЦРУ ясно казва, че още преди половин век наши учени признават съществуването на македонска национална идентичност като обективен съвременен факт. Ако това не е заявено официално на държавно ниво, предполагам, то е било форма на противодействие заради кражбата на история от македонска страна и заради претенциите за македонско малцинство в Пиринска Македония. Следователно българското предложение „ние признаваме правото на самоопределение и съвременната македонска национална идентичност, а вие признавате, че македонската нация и език имат български корени“, е честно и тук няма място за отстъпки. Историческата истина е на страната на България и след като РСМ я отрича, страната ни има основание да не се съглася със започването на преговори за членство на РСМ в ЕС.

На второ място, според принципа „вѣра зарадъ вѣра“ за България е жизненоважно да започне работа по дългосрочни двустранни проекти, чието развитие да увеличи т.нар. „мека сила“ на нашата страна в РСМ. Културният обмен, разпространението на медии, съвместните образователни инициативи, икономическите инвестиции и инфраструктурните проекти са средство България да изгради устойчиво влияние в страната. Необходимо е да се поощряват неформалните контакти и взаимоотношения между гражданите на България и Македония, а македонците да получат възможност да се

¹³ Пример е настояването за мултиперспективност на интерпретациите. Такава интерпретация е твърдението, че ако Гоце Делчев се е *декларирал* като „българин“, това не значи, че се е *чувствал* българин, или че това е идентичността и на останалата част от населението. Самият етноним „българин“ в Македония се обяснява като принадлежност към Българската екзархия, а не към етноса, въпреки че именно заради създаването на Екзархията етнофилетизмът е обявен за ерес през 1872 г.

¹⁴ Бившият македонски министър-председател Любчо Георгиевски призна в скорошно интервю, че „никой не може да му забрани на един историк – дали в Македония, дали в България, дали където и да е на Балканите – да пише каквото иска и както иска“ (360 степени 2020: 4:59 – 5:07).

запознат по-задълбочено с факти и обстоятелства, свързани с общата ни история, които понастоящем са прикривани и манипулирани в страната им. В дългосрочен план целта трябва да бъде македонците да развият положително отношение към българската идентичност и култура.

Съществен риск за България е да се повтори неустойчивостта на политическите позиции на държавните ръководители от миналото. Както отбелязва Русинов, подходът на страната ни към Македония (тогава в рамките на Югославия) е бил зависим от интересите на СССР, а днес може да зависи от европейските и/или евро-атлантическите партньори. Изключително важно е позицията на България да бъде принципна и постоянна и да не се променя от вътрешнополитическата конюнктура или външни внушения. Българските управленци трябва да бъдат държавници, а това значи да имат смелостта, самочувствието и самоувереността да зададат дневния ред на събитията, да застанат в центъра на вниманието, спокойно да посрещнат недоумението, въпросите или критиките отвън и хладнокръвно да устоят на напрежението до постигането на целта. Ако повторим грешките си от миналото с наивното очакване, че резултатът ще е различен, значи не сме научили нищо от своята история.

Теорията за реверсия на българската национална идентичност в Македония засъгледва следните точки:

1) Необходимо е България да постигне признаването от македонска страна на българския етнически характер на средновековната, възрожденската и новата история на Македония и нейното славяноезично население.

2) Необходимо е да се гарантира правото на всички македонци в РСМ да се идентифицират с българската народност на техните прадеди и да се свържат с богатото историческо и културно наследство на средновековните и възрожденските българи. Колко македонци биха се възползвали от това право, е второстепенен въпрос. Хората с българска идентичност в РСМ независимо от броя си трябва да имат самочувствие, че са автохтонното население¹⁵ на държавата с над 1100-годишно присъствие на тази земя.

3) Необходимо е да се потвърди, че местните говори на македонските българи са част от пространствения континуитет на българските диалекти. Стандартизиращият македонски книжовен език, основан на местни македонски диалекти, няма и не може да има монопол върху тях, защото за местните българи те също са родни, български диалекти – и са били считани за такива далеч назад във времето, както знаем от сборника на братя Миладинови и речника на Даниил Москополец. Считам, че в дългосрочен хоризонт двете езикови норми могат отново да се сближат. Много уместно и лесно за въвеждане е предложението на Шклифов [2003] за връщането в българската азбука на буквата *ят* (ѣ), което ще направи равноправни източните и западните форми на думи, като хлѣб, бѣл, дѣдо и т.н., както е по-горе в цитата от Яворов.

Допускам, че реверсията на българската идентичност на исторически фигури и събития ще породи условия, при които може да се промени националното самоопределение на част от жителите на РСМ.

В момента в Северна Македония съществува малка група хора, репресирани от македонистките комунистически власти, както и техни потомци, които въпреки изключителната непрестижност на българския етнос са запазили в рамките на своите семейства традицията и преданието за своето българското етническо минало. Наред с тях има известен брой „криптобългари“ – хора, които са запознати с историята на своите семейства, но разбирайки колко неудобни са някои факти за техния спокоен живот, предпочитат да го крият в тайна. При промяна в публичната реалност те биха се разкрили. Други македонци, израснали под въздействието на държавната пропаганда и усвоили целия идеологически арсенал на македонизма, по собствен път са достигали до разбирането, че поколенията на възрожденците и революционерите имат българска идентичност. Сред тях са личности, като Младен Сърбиновски и Виктор Канзуров. Преди ня-

¹⁵ Справедливо е да се отбележи, че власите също са автохтонно население на Северна Македония.

колко месеца македонски YouTube, израснал в Германия, обяви, че изследвайки независими източници, е открил българския характер на предюгославска Македония и вече се идентифицира като българин [Bobby's Perspective 2020].

Теорията за реверсия не е шовинизъм, реваншизъм, „ребългаризация“ или отричане на съвременната македонска идентичност. Разглеждам реверсията като закономерна част от по-голям национален проект за България като „държава на духа“, която се простира отвъд границите си и носи мисията да възстанови българското политическо, културно и икономическо влияние на териториите, които някога са били част от българското етническо землище, да изгради мостове към сънародниците ни в тях и да поеме ролята на техен духовен обединител.

„Махалото на Фуко“ (вместо заключение)

В „Махалото на Фуко“ Умберто Еко разказва как трима души създават перфектната теория на конспирацията. Разбира се, тя е мистификация – тримата използват истински исторически извори, събития, личности и организации, но ги интерпретират и свързват по нов начин, който изглежда логичен и правдоподобен. След това теорията се разпространява и много хора започват да вярват в нея, а тя заживява собствен живот извън контрола на създателите си и накрая се обръща срещу тях. Те срещат последиците от своята игра на мистификация и конспирация. Националният разказ на македонската нация е такава мистификация, създадена преди повече от седем десетилетия, която политици и историци възпроизвеждат и надграждат с нови и сякаш по-добри лъжи. Най-доброто за нацията е да се срещне с истината. За Македония е дошло времето махалото да се върне.

Литература

1. 360 степени (2020, 16 октомври). 360 degrees season 7, show 11. [YouTube видео]. [онлайн]. <https://www.youtube.com/watch?v=sxwmu19yESA>.
2. Арънсън, Е. Човекът – социално животно. София: Дамян Яков, 2009.
3. БГНЕС (2020, 17 септември). Меморандум в ЕС: 28 г. България подкрепя Македония, Скопие не спазва договора, мълчи за избиването на десетки хиляди. [онлайн]. <https://bgnesagency.com/world/меморандум-в-ес-28-г-българия-подкрепя-м>.
4. Бурилкова, И., Ц. Билярски. Васил Чекаларов. Дневник 1901 – 1903 г. София: Българска памет, 2001.
5. Дешамп, Ж.-К. (1990). Социалната психология на междугруповите отношения и категориалната диференциация. – В: Тодорова, Е. (Съст.) Групата и личността в социалната психология: 12 западноевропейски учени. София: Наука и изкуство, с. 88 – 106.
6. Динев, А. (1944). Етнографската идея на македонските славяни. – В: Библиотека „Македония“, София, № 1.
7. Динков, П. (1934). Писма на Кузман Шапкарев до проф. Марин Дринов. – В: Македонски преглед, 9(2), 1934, с. 25 – 56.
8. Маринов, Ч. (2013). В защита на родната реч: стандартизирането на македонския език и българо-македонските лингвистични полемики. – В: Маринов, Ч., Р. Даскалов. (Ред.). Преплетените истории на Балканите. Т. 1. Национални идеологии и езикови политики“. София: НБУ, с. 418 – 483.
9. Карайовов, Т. (Непубликуван архив). ЦДА, ф. 1079 к, оп. 2, а.е. 7, л. 1 – 25. Оригинал.
10. Михайловъ, И. Спомени. Томъ IV. 1973.
11. Пози, А. Войната се връща. София: Планета-7, 1992.
12. За националния въпрос. – В: *Работническо* дело, бр. 78, 4.12.1933.
13. Симов, Й. (2012). География или етничност? Обществено-политическата дейност и позиции на македонските имигранти в Бесарабия през 1917-1918 г. – В: *Минало*, 1, 2012, с. 54 – 65.
14. Търнър, Д. (1990). Социална идентификация и създаване на психологически групи. – В: Тодорова, Е. (Съст.) Групата и личността в социалната психология: 12 западноевропейски учени. София: Наука и изкуство, 1990, с. 65 – 87.
15. Христов, Х. (1979). Македонизмът като политическа концепция в края на XIX и началото на XX век. – В: *Исторически преглед*, кн. 3, 1979, с. 23 – 40.

16. **Църнушанов, К.** Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него. София: Св. Климент Охридски, 1992.
17. **Шклифов, Б.** За разширението на диалектната основа на българския книжовен език и неговото обновление. „Македонската“ азбука и книжовна норма са нелегитимни. София: Veritas Et Pneuа Publishers, 2003. [онлайн]. http://macedonia.kr.oraina.com/statii/shklifov_2003.htm.
18. **Яворов, П.** (1904). Хайдушки песни. – В: *Безсъници*. II изд. София: Олчевата книжарница, с. 23 – 28.
19. **Art, D.** The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
20. **Banas, I.** The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics. Ithaca, Cornell University Press, 1984.
21. **Barker, E.** Macedonia – Its Place in Balkan Power Politics. Westport, Greenwood Press, 1950.
22. **Beal, G., J. Bohlem.** (1956). The Diffusion Process. – In: *Increasing Understanding of Public Problems and Policies: A Group Study of Four Topics in the Field of Extension Education*. Chicago: Farm Foundation, pp. 111-121. [online]. <https://core.ac.uk/download/pdf/7044374.pdf>.
23. **Benson, L.** Yugoslavia: A Concise History. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001.
24. **Bobby's Perspective** (2020, May 12). Am I really Macedonian? | Truth about North Macedonia | Greek, Bulgarian? [online]. <https://www.youtube.com/watch?v=heECxVj7nxd>.
25. **CIA** (1948, November 9). Yugoslav-Bulgarian Tensions in the Yugoslav-Macedonia Region. [online]. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R002000490006-4.pdf>.
26. **CIA** (1950, February 17). Transmittal of Document Relative to the Macedonian Question in Macedonia. [online]. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP83-00415R004300550001-2.pdf>.
27. **Cialdini, R.** Influence: The Psychology of Persuasion. New York: Harper Collins, 1984.
28. **Drezov, K.** (1999). Macedonian identity: an overview of the major claims. – In: *Pettifer, J.* (Ed.). The New Macedonian Question. London: Macmillan Press, 1999, pp. 47-59.
29. **Herrnstein, R., C. Murrey.** The Bell Curve. New York: Free Press, 1994.
30. **Friedman, V.** (1986). Macedonian Language and Nationalism During the Nineteenth and early Twentieth centuries. – In: *Macedonian Review*, 16(3), 1986, pp. 280-292.
31. **Friedman, V.** (2000). The Modern Macedonian Standard Language and Its Relation to Modern Macedonian Identity. – In: *Roudometoff, V.* (Ed.). The Macedonian Question: Culture, Historiography, Politics. Boulder: East European Monographs; New York: Columbia University Press, 2000, pp. 173-206.
32. **Knoll, M., C. Starrs, J. Perry.** (2020). Rationalization (Defense Mechanism). – In: *Zeigler-Hill, V., T. K. Shackelford.* (Eds.). Encyclopedia of Personality and Individual Differences. Cham: Springer Nature Switzerland, 2020, pp. 4301-4305.
33. **Milgram, S.** Obedience to Authority: An experimental view. London: Tavistock, 1974.
34. **Moore, G.** Crossing the Chasm. Marketing and Selling Disruptive Products to Mainstream Customers. 3rd edition. New York: Harper Business, 1991; 2014.
35. **Rogers, E.** Diffusion of Innovations. 5th edition. New York: Free Press, 1962; 2003.
36. **Ritter, H.** (1992). Austria and the Struggle for German Identity. – In: *German Studies Review*, 15, German Identity (Winter, 1992), pp. 111-129.
37. **Rusinow, D.** (1968). The „Macedonian Question“ Never Dies. – In: *Southeast Europe Series*, 1968, 14(3), pp. 1-17. [online]. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP08C01297R000400240004-0.pdf>.
38. **Tajfel, H.** (1974). Social identity and intergroup behaviour. – In: *Social Science Information*, 13(2), 1974, pp. 65-93.
39. **Troebst, S.** (1999). IMRO + 100 = FYROM? The politics of Macedonian historiography. – In: *Pettifer, J.* (Ed.). The New Macedonian Question. London: Macmillan Press, 1999, pp. 60-78.